

## تقریر درس تفسیر ترتیبی از ابتدای قرآن کریم آیت الله اراکی دامت برکاته

| مقرر    | حجت الاسلام قادر بریسم              | جلسه | ۴ | تاریخ | ۱۴۰۴ / ۰۷ / ۰۶ |
|---------|-------------------------------------|------|---|-------|----------------|
| عنوان ۱ | تفسیر ترتیبی از ابتدای قرآن کریم    |      |   |       |                |
| عنوان ۲ | تفسیر سوره «حمد»                    |      |   |       |                |
| عنوان ۳ | تفسیر آیه «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» |      |   |       |                |
| عنوان ۴ | معنای «دین»                         |      |   |       |                |
| عنوان ۵ | کاربرد «دین» در قرآن کریم           |      |   |       |                |

الحمد لله رب العالمين و صلى الله على سيدنا محمد و آله الطيبين الطاهرين

### چکیده

در این جلسه، به بررسی معنای واژه «دین» در آیه شریفه «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» پرداخته شد.

#### معنای اصلی «دین»

معظم‌له بیان داشتند که معنای رایج «دین» در کتب تفسیری، همچون «جزا»، «حساب» و «طاعت»، در واقع تفسیر به لوازم معنا هستند. ایشان با استناد به کاربردهای این واژه در زبان عربی و آیات قرآن کریم، معنای اصلی «دین» را «حکم، قانون و فرمان» دانستند. مفاهیمی نظیر جزا، حساب و طاعت، همگی از نتایج و لوازم حتمی وجود یک قانون و فرمان به شمار می‌آیند.

#### «دین» در آیات قرآن

در ادامه، با ذکر شواهد متعددی از آیات قرآن کریم، نشان داده شد که واژه «دین» در اغلب موارد به همان معنای «حکم و قانون الهی» به کار رفته است. آیاتی مانند: «إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ»، «وَيَكُونُ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ» و «لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ»، همگی این معنا را تأیید می‌کنند. حتی در مواردی که «دین» به ظاهر معنای دیگری دارد، می‌توان آن را به معنای اصلی یعنی «حکم و قانون» بازگرداند.

بنابراین، نتیجه بحث آن شد که معنای دقیق‌تر و ریشه‌ای «دین»، همان مجموعه احکام، اوامر و نواهی الهی است و سایر معانی، از لوازم و پیامدهای آن محسوب می‌شوند.

\*\*\*

\*\*\*

\*\*\*

## معنای «دین»

بحث ما در معنای «دین» در آیه «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» بود. در کتاب های تفسیری برای دین، بیشتر از دو معنا بیان شده است:

- ❖ جزا؛
- ❖ حساب؛
- ❖ طاعت.

به نظر ما هر سه معنا، معنا به لازم اصل معناست و اصل معنای دین بنا بر تتبع در استعمالات عرب و آیات قرآن کریم، بیشتر به معنای «حکم، قضاء، فرمان و قانون» به کار رفته و جزاء، حساب و طاعت، از نتایج و لوازم این حکم و قضا به شمار می روند. لذا سه معنایی که در کتب تفسیری مثل «مجمع البیان» آمده، تفسیر به لازم معناست؛ چون هر حکمی ملازمه با جزا و پاداش و حساب و کتاب دارد و ملازم با اطاعت است؛ یعنی وقتی کسی حکم می کند، باید اطاعت هم باشد. پس بهترین معنا برای «دین» همان حکم و قانون است که طاعت و جزا از لوازم آن هستند. به همین دلیل است که کلمه «آیین» نیز در فارسی، همان چیزی است که با حکم و قانون و فرمان، معنا پیدا می کند.

## کاربرد «دین» در قرآن کریم

در قرآن کریم هم در اکثر آیات، «دین» به همین معنا به کار رفته است. البته گاهی هم به معنای جزا آمده است؛ مثلاً در این آیه می فرماید:

﴿يَوْمَئِذٍ يُؤْقِرُ اللَّهُ دِيَهُمْ الْحَقَّ...﴾؛

آن روز، خداوند جزای واقعی آنان را بی کم و کاست می دهد.

اینجا «دین» می تواند به معنای قانون و حکم باشد؛ ولی می توان «دین» را به معنای جزا هم گرفت؛ یعنی خدا جزای حق آنان را به طور کامل می دهد و وفا می کند.

اما آیاتی که ظهور بیشتری در معنای «حکم و قانون و امر» دارند هم بسیارند؛ مانند:

﴿وَوَصَّيْنَا إِبْرَاهِيمَ بِنَبِيٍّ فَإِنِّي لَكُمُ الصَّطَفَىٰ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ﴾<sup>۱</sup>؛

و ابراهیم و یعقوب [در واپسین لحظات عمر،] فرزندان خود را به این آیین، وصیت کردند؛ [و هر کدام به فرزندان خویش گفتند:] «فرزندان من! خداوند این آیین پاک را برای شما برگزیده است؛ و شما، جز به آیین اسلام (تسلیم در برابر فرمان خدا) از دنیا نروید!».

دین در اینجا نمی تواند به معنای جزا یا حساب باشد و «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ لَكُمُ الْجَزَاءَ أَوْ الْحِسَابَ أَوْ الطَّاعَةَ» معنا ندارد؛ بلکه اصطفاي دین، همان راه و روش زندگی است که براساس حکم، امر و نهی، شکل می گیرد و هر دین، مجموعه احکام،

۱. سوره نور: ۲۵.

۲. سوره بقره: ۱۳۲.

اوامر و نواهی است؛ لذا بعد می فرماید: «فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ»؛ بنابراین مسلم یعنی کسی است که در برابر حکم، امر و نهی تسلیم است.  
و در آیه:

﴿إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ...﴾<sup>۱</sup>

دین در نزد خدا، اسلام [و تسلیم بودن در برابر حق] است.

در اینجا نیز دین به همان معناست و اسلام یعنی تسلیم در برابر حکم و فرمان الهی.  
همچنین در آیه:

﴿أَفَغَيْرَ دِينِ اللَّهِ يَبْغُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ﴾<sup>۲</sup>

آیا آنها غیر از آیین خدا می طلبند؟! [آیین او همین اسلام است؛] و تمام کسانی که در آسمانها و زمین هستند، از روی اختیار یا از روی اجبار، در برابر [فرمان] او تسلیمند، و همه به سوی او بازگردانده می شوند.

مراد از اسلام در اینجا هم تسلیم در برابر امر و حکم است و روشن است که دین به معنای حکم، امر، فرمان و قانون به کار رفته است.  
و در آیه:

﴿مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ﴾<sup>۳</sup>

اخلاص در دین به معنای اخلاص در حکم و امر و نهی است و در آنجا معنا پیدا می کند؛ یعنی اخلاص در اطاعت در این فرمان.  
و باز هم در این آیه:

﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ...﴾<sup>۴</sup>

و با آنها پیکار کنید. تا فتنه (شرک و سلب آزادی) برجیده شود، و دین [و پرستش] همه مخصوص خدا باشد.

باز هم دین به معنای حکم، فرمان و قانون به کار رفته است.  
و نیز در آیه:

﴿قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ...﴾<sup>۵</sup>

۱. سوره آل عمران: ۱۹.

۲. همان: ۸۳.

۳. این عبارت هفت بار در قرآن کریم آمده: سوره اعراف: ۲۹؛ سوره یونس: ۲۲؛ سوره عنکبوت: ۶۵؛ سوره لقمان: ۳۲؛ سوره غافر: ۱۴ و ۶۵؛ سوره بینه: ۵.

۴. سوره انفال: ۳۹.

۵. سوره توبه: ۲۹.

با کسانی از اهل کتاب که نه به خدا، و نه به روز جزا ایمان دارند، و نه آنچه را خدا و رسولش تحریم کرده حرام می‌شمردند، و نه آیین حق را می‌پذیرند، پیکار کنید.

یعنی «لَا يَتَّبِعُونَ دِينَ الْحَقِّ» و در این آیه، دین حق یعنی حکم و قانون حق. و همچنین در آیه:

﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ﴾؛

او کسی است که رسولش را با هدایت و آیین حق فرستاد، تا آن را بر همه آیین‌ها غالب گرداند، هر چند مشرکان کراهت داشته باشند.

ظهور بر ادیان دیگر، یعنی حکم، فرمان و قانونش برتر از آنها می‌شود. و نیز در این آیه:

﴿وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ﴾<sup>۲</sup>؛

شایسته نیست مؤمنان همگی [به سوی میدان جهاد] کوچ کنند؛ چرا از هر گروهی از آنان، طایفه‌ای کوچ نمی‌کند [و طایفه‌ای در مدینه بماند]، تا در دین [و معارف و احکام اسلام] آگاهی یابند و به هنگام بازگشت به سوی قوم خود، آنها را بیم دهند؟! شاید [از مخالفت فرمان پروردگار] بترسند، و خودداری کنند!

تفقه در دین، به معنای تفقه در علم امر و نهی الهی و علم احکام است پس دین به معنای حکم به کار رفته است. و نیز در آیه:

﴿وَأَن أَقِمَّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾<sup>۳</sup>؛

و [به من دستور داده شده که:] روی خود را به آیینی متوجه ساز که از هر گونه شرک، خالی است؛ و از مشرکان مباش!

دینی که می‌تواند اقامه وجه برایش انجام گیرد، دین به معنای فرمان، حکم و قانون است. و نیز آیه شریفه:

﴿...إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ...﴾<sup>۴</sup>؛

حکم، تنها از آن خداست؛ فرمان داده که غیر از او را نپرستید! این است آیین پابرجا.

در آینده و در تفسیر آیه ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ﴾ خواهیم گفت که عبادت به معنای طاعت است؛ منتها طاعت بدون چرا و از باب استحقاق اطاعت. طاعت از باب استحقاق اطاعت، عبادت حقیقی است نه هر طاعتی؛ یعنی اگر کسی از این

۱. سوره توبه: ۳۳؛ سوره صف: ۹؛ و در سوره فتح: ۲۸ هم این گونه آمده: ﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَكُنِيَ بِاللَّهِ شَهِيدًا﴾.

۲. سوره توبه: ۱۲۲.

۳. سوره یونس: ۱۰۵؛ و در سوره روم: ۳۰ هم آمده: ﴿فَاقِمَّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا...﴾.

۴. سوره یوسف: ۴۰.

باب که دیگری ذاتاً حق فرمان و اطاعت دارد و از استحقاق اطاعت، برخوردار است، از وی فرمان برد، اطاعت اوست. ما گاهی از پیامبر یا امام یا پدر و مادر، اطاعت می‌کنیم؛ ولی این ناشی از فرمان خداست؛ چنان‌که درباره پیامبر فرموده: «مَنْ يُطِيعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ...»<sup>۱</sup>؛ یعنی چون خدا فرمان داده، ما نیز اطاعت می‌بریم؛ لذا این هم عبادت است؛ اما وقتی کار به خدا رسید، اگر کسی بپرسد چرا به دستور و فرمان خدا عمل می‌کنید، باید پاسخ داد که چون خودش استحقاق اطاعت دارد، فرمان او را گردن می‌نهم و چون او فرمان داده، انجام می‌دهم. اینجا نمی‌توانیم درباره غیر خدا حتی پیامبر بگوییم چون او فرمان داده، اطاعت می‌کنیم. هیچ‌کس در جهان، استحقاق ذاتی اطاعت ندارد و این اطاعت از باب استحقاق اطاعت، عبادت محسوب می‌شود.

در آیه مورد بحث نیز می‌فرماید: «أَمَّا لَا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ»؛ یعنی لا تطیعوا - اطاعت از باب استحقاق اطاعت - مگر از خدا. «ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ»؛ باز هم دین در اینجا به معنای حکم به کار رفته که مستلزم اطاعت و عبادت است.

و نیز در داستان حضرت یوسف علیه السلام:

«فَبَدَأَ بِأَوْعِيَّتِهِمْ قَبْلَ وِعَاءِ أَخِيهِ ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِنْ وِعَاءِ أَخِيهِ كَذَلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَ مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ...»<sup>۲</sup>

در این هنگام، [یوسف] قبل از بار برادرش، به کاوش بارهای آنها پرداخت؛ سپس آن را از بار برادرش بیرون آورد؛ این‌گونه راه چاره را به یوسف یاد دادیم! او هرگز نمی‌توانست برادرش را مطابق آیین پادشاه [مصر] بگیرد.

یوسف توانست برادرش را نزد خود نگاه دارد؛ ولی اگر بر اساس قانون ملک، عمل می‌کرد، نمی‌توانست؛ چون در قانون ملک مجازات دزدی این نبود که نزد صاحب مال، نگه داشته شود؛ اما در قانون کنعانیان چنین بود که صاحب مال می‌توانست دزد را نزد خویش نگاه دارد؛ لذا حضرت یوسف علیه السلام قبل از کاوش، از ایشان سؤال کرد که: «قَالُوا فَمَا جَزَاؤُهُ؟» و آنان در پاسخ گفتند: «قَالُوا جَزَاؤُهُ مَنْ وَجَدَ فِي رَحْلِهِ فَهُوَ جَزَاؤُهُ كَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ» گفتند: «هر کس [آن پیمان‌ه] در بار او پیدا شود، خودش کیفر آن خواهد بود؛ [و بخاطر این کار، برده شما خواهد شد؛] ما این‌گونه ستمگران را کیفر می‌دهیم!»<sup>۳</sup>؛ اینجا بود که فرمود: اکنون که حکم نزد شما چنین است، برادران را نگاه می‌داریم. «مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ»؛ اگر می‌خواست بر دین ملک، یعنی قانون و حکم ملک، عمل کند، چنین امکانی برایش فراهم نمی‌شد. و نیز در آیه:

«...وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ...»<sup>۴</sup>

یعنی در اجرای حکم خدا رأفت نکنید.

و همچنین در آیه:

۱. سوره نساء: ۸۰.

۲. سوره یوسف: ۷۶.

۳. همان: ۷۵.

۴. سوره نور: ۲.

﴿أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنْ بِهِ اللَّهُ...﴾<sup>۱</sup>؛

آیا معبودانی دارند که بی اذن خداوند آیینی برای آنها ساخته اند؟!

و نیز آیه:

﴿...وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا...﴾<sup>۲</sup>؛

و اسلام را به عنوان آیین [جاودان] شما پذیرفتم.

#### نتیجه بحث

وقتی مجموعه آیات قرآن را بررسی می کنیم، روشن می شود که واژه «دین» در بیشتر موارد، به معنای حکم و قانون به کار رفته است و اگر گاهی در معنای «اطاعت»، «جزاء» و «حساب» هم به کار رفته، به اعتبار استعمال معنا در لازم معناست.

و صلی الله علی محمد و آله الطاهرين

مؤسسه حفظ و نشر آثار آیت الله اراکی

۱. سوره شوری: ۲۱.

۲. سوره مائده: ۳.